

Filosofie jazyka jako autoreferenční terapie paradoxu¹

RADEK SCHUSTER

Katedra filozofie. Filozofická fakulta. Západočeská univerzita v Plzni
Sedláčkova 19. 306 14 Plzeň. Česká republika
schust@kfi.zcu.cz

ZASLÁN: 02-12-2013 • AKCEPTOVÁN: 05-04-2014

ABSTRACT: Self-reference as a common characteristic of paradoxes is usually regarded as a trouble-inducing principle which should be eliminated. Contrary to such view this paper aims to vindicate self-reference and declare its fundamental importance for our language. In the first part, self-referential contradictions (Liar, Burali-Forti, Russell, Richard etc.) are presented and their division to logical ones and epistemological ones introduced by Ramsey is contested. In the second part, Waismann's therapeutic conception of philosophy, focused on clarifying grammar of language and at the same time emphasizing freedom and vision as the essence of philosophy, is expounded as an example of the semantic ascent that enables to treat not just self-referential paradoxes but philosophical problems in general as problems of language. In the final part, the solving paradoxes as matter of language in language itself is investigated and two main theses are put forward: 1) Self-reference is the key to solution of paradoxes; 2) Self-reference is to be considered as the essence of language in the widest sense.

KEYWORDS: Friedrich Waismann – logical analysis – paradox – philosophical grammar – self-reference.

1. Paradoxy a autoreference jazyka: Russellova diagnóza a Ramseyova klasifikace

V rámci ukotvování základů matematiky na přelomu 19. a 20. století se do popředí zájmu dostávají paradoxy, jež jsou variacemi na antický paradox

¹ Studie byla napsána v rámci řešení projektu Grantové agentury ČR č. P401-11-P097.

lháře nebo mají podobnou strukturu jako Cantorův diagonální důkaz neexistence největšího kardinálního čísla (srov. Cantor 1932). Prvním publikovaným množinovým paradoxem je objev Peanova asistenta Burali-Fortiho, který pracoval na zachycení Cantorových výsledků v Peanově notaci. Burali-Forti svůj argument však nepokládal za paradox, nýbrž za důkaz toho, že existují dvě nekonečná čísla – typy uspořádání, jež není možné porovnat, resp. že nelze obecně porovnávat ordinální čísla. Burali-Fortiho paradox, který připomíná ten Cantorův ovšem pro ordinály, lze shrnout následovně: množina všech ordinálních čísel Ω je dobře uspořádaná a tudíž má také ordinál. Tento ordinál je však prvkem množiny ordinálů a zároveň je větší než jakýkoliv její prvek. Platí tedy kontradikce: $\Omega + 1 > \Omega \leftrightarrow \Omega + 1 \leq \Omega$.²

Russell, ve snaze nalézt řešení paradoxu množiny *všech* množin, jež neobsahují sebe sama, který formuloval při studiu Cantorova díla,³ analyzuje celou řadu příbuzných kontradikcí. Za jejich společnou charakteristiku označuje sebe-odkazování (*self-reference*) či reflexivitu (*reflexiveness*) (viz Russell 1908, 224). Ačkoliv Russell odmítá Poincarého argument, podle nějž je příčinou paradoxu víra v aktuální nekonečno, která umožňuje vznik impredikativních definic s bludným kruhem (srov. Poincaré 1906), uznává, že klíčem k řešení paradoxů je princip bludného kruhu (*vicious-circle principle*), podle nějž nesmí být mezi možnými hodnotami vázané proměnné cokoliv, co tuto proměnnou obsahuje (srov. Russell 1906; 1908).

Ramsey (1925, 361–362) se obecnou charakteristiku paradoxů pokouší doplnit o jejich rozčlenění do dvou „podstatně odlišných“ skupin, přičemž princip tohoto rozdělení pokládá za „zásadně důležitý“ (*of fundamental importance*). Skupinu A tvoří paradoxy, které se vyskytují v logických a matematických systémech, obsahují pouze matematické a logické pojmy, jakými jsou „množina“ a „číslo“, a ukazují, že je něco v nepořádku s naší logikou a matematikou. Jako příklady Ramsey uvádí paradoxy výše zmíněné (Russellův, Burali-Fortiho). Naproti tomu skupina B obsahuje takové kontradikce, jež nejsou čistě logické a nemohou být formulovány pouze v logických pojmech, neboť odkazují k „myšlení, jazyku či symbolismu“, což nejsou pojmy formální, nýbrž empirické. Tyto paradoxy nejsou důsledkem chybné logiky či matematiky, ale chybných představ o myšlení a jazyce. Lo-

² Cesare Burali-Forti svůj důkaz přednesl dne 28. 3. 1897 na zasedání *Circolo matematico di Palermo* a publikoval v Burali-Forti (1897).

³ Paradox byl poprvé publikován v Russell (1903).

giky se tedy týkají nikoliv jako symbolického systému, nýbrž jen jako analýzy myšlení. Ramsey jejich příčinu spatřuje v tom, co nazývá „epistemologií“.

Vedle věty „Já lžu“ či paradoxního výrazu „heterologický“, který je sám heterologický právě tehdy, když heterologický není,⁴ do skupiny B spadá i paradox Richardův,⁵ společně s jeho zjednodušenou verzí v podobě paradoxu Berryho.⁶ Přibližme si tedy tento případ kontradikce, jež má být podle Ramseye „epistemologická“ a již Peano dokonce zcela odmítá jakožto problém lingvistický, který s matematikou nesouvisí.

Richard (1905, 541) pomocí diagonální metody konstruuje k posloupnosti všech reálných čísel popsatelných konečně mnoha slovy konečný popis čísla, které v této posloupnosti (paradoxně) není. Konkrétně postupuje takto:

Na základě permutací s opakováním nad (26) písmeny (francouzské) abecedy lze v určité posloupnosti zapsat všechna (reálná) čísla, která jsou definovatelná konečně mnoha slovy, a utvořit tak spočetně nekonečnou množinu E. Kontradikce vyvstává, neboť lze popsat číslo N, které do množiny E nenáleží: „Necht' p je číslice na n -tém desetinném místě n -tého čísla množiny E. Utvořme číslo, jež má 0 před desetinou čárkou a na jeho n -tém desetinném místě je $p + 1$, pokud p není 8 nebo 9, v opačném případě je tam 1.“ Pokud by N bylo n -tým číslem množiny E, číslice na jeho n -tém desetinném místě by byla $p + 1$, jako číslice na n -tém desetinném místě takového (n -tého) čísla, což ovšem neplatí. Číslo N je definováno řetězcem písmen v závorkách, neboli konečným počtem slov, tudíž by mělo náležet do množiny E, avšak viděli jsme, že nenáleží. Což je kontradikce.⁷

Richard, na rozdíl od Burali-Fortiho či Königa,⁸ sice nepracuje s pojmy „ordinální číslo“ či „dobré uspořádání“, ale přesto formuluje paradox, který

⁴ Ramsey antinomii připisuje Hermannu Weylovi, nicméně jedná se o Grelling-Nelsonův paradox poprvé zveřejněný v Grelling – Nelson (1908).

⁵ Jules Richard, učitel matematiky na lyceu v Dijonu, publikoval svůj paradox dne 30. 6. 1905 v Richard (1905). Text je dopisem editorovi časopisu *Revue generale des sciences pures et appliquees*, jímž Richard reaguje na komentář z 30. 3. 1905, který se týká „jistých kontradikcí, na něž narážíme v obecné teorii množin“.

⁶ Paradox G. G. Berryho, knihovníka Bodleian Library, poprvé uveřejnil Russell v této podobě: „the least integer not nameable in fewer than nineteen syllables“ (Russell 1908, 223).

⁷ Srov. též formulace paradoxu v Poincaré (1906) a Russell (1908, 223).

⁸ Paradox Julia Königa je argumentem proti hypotéze o dobrém uspořádání množiny reálných čísel, viz König (1905). König a Richard své paradoxy formulovali nezávisle téměř ve stejnou dobu, souvislosti viz ve van Heijenoort (1967, 141).

se zjevně týká povahy matematiky, resp. jak sám konstatuje, „objevuje se při studiu kontinua“. Nepředstavuje tedy Richardův paradox spíše rozostření oné „podstatné odlišnosti“ mezi epistemologií (sémantikou) a matematikou (logikou) nežli její exemplární potvrzení? Pokud bychom totiž měli přjmout Ramseyův „zásadně důležitý“ princip dělení paradoxů, museli bychom být schopni uvažovat o jakémkoliv daném formálním systému tak, jako by sám od sebe existoval v jakémsi jazykovém vakuu, zcela nezávisle na všech ostatních symbolických systémech, resp. na přirozeném jazyku. V takovém případě by však nebylo vůbec možné samotné Ramseyovo dělení formulovat, protože mezi užitím výrazu, jako například „množina“ či „číslo“, uvnitř a vně daného formálního systému by zela zcela nepřekonatelná sémantická propast (ať již zde „sémantikou“ míníme cokoliv). Což je kontradikce.

Ostatně slavný Russellův dopis, který v základech otrásl Fregovým celoživotním dílem, obsahuje formulaci paradoxu v Peanově notaci. Navíc k nahlednutí paradoxnosti predikátu „být predikátem, který není predikovatelný sám sobě“, není znalost *Pojmopisu* nutnou ani postačující podmínkou.⁹ Analogicky není adekvátní interpretovat Russellův pokus o překonání paradoxu a pokračování v projektu logicismu tak, že bychom jednoduchou teorií typů považovali za řešení množinových paradoxů, zatímco teorii typů rozvětvenou za odpověď na antinomie sémantické (srov. Russell 1908; Russell – Whitehead 1910, 168–175, resp. 196–210).

Jazyky matematiky a logiky jsou prorostlé s přirozenými jazyky, které dovolují detekovat paradox v různých formálních systémech. Proto vedle Russellova logicismu paradoxy ve své době podnítily přínosnou reakci například i v rámci Hilbertovy školy v podobě axiomatizace teorie množin Ernsta Zermela, jež byla publikována v roce 1908 a stala se klíčovou pro následující matematickou praxi. Množina je zde definována implicitně jako to, co splňuje jisté podmínky stanovené axiomu, přičemž jsou zapovězeny tzv. „příliš velké“ množiny, např. soubor *všech* věcí či *všech* ordinálních čísel (srov. Zermelo 1908a).¹⁰ V jiném článku z téhož roku, v němž je za použití axiomu výběru znovu proveden důkaz věty o dobrém uspořádání (z roku 1904), Zermelo dokonce zmiňuje, že sám paradox množin objevil nezávisle na Russellovi a informoval o tom Hilberta ještě před rokem 1903.¹¹

⁹ Russellův dopis Fregovi z 16. 6. 1902 i Fregovu odpověď z 22. 6. 1902 viz ve Frege (1976, 211–214).

¹⁰ Což svým způsobem připomíná Russellovu *theory of limitation of size* z roku 1905.

¹¹ Viz poznámku pod čarou v Zermelo (1908b, 118–119).

I když odmítneme Ramseyem inspirované dělení paradoxů na logické a sémantické, zdá se, že Russellův návrh považovat autoreferenci za jejich společný rys je plausibilní a široce přijímaný.¹² To potvrzuje i Tarski (1944), podle něhož tzv. „univerzální“ či „sémanticky uzavřené“ jazyky (typicky jazyky přirozené), jež dávají vzniknout paradoxům, obsahují kromě negace a sémantických predikátů („pravdivý“) i jména svých výrazů. Avšak termíny „paradox“, „antinomie“ a „kontradikce“, které byly v předchozím výkladu používány synonymně pro paradoxy autoreferenční, často běžně označují i jiné *aporie* a *insolubilia*, či obecně problémy filosofie a vědy, v jejichž formulaci žádné sebe-odkazování nenacházíme. Existuje zde tedy nějaký společný jmenovatel všeho paradoxního? Máme naději nalézt společný lék, který bychom mohli předepsat Eubúlidovi z Míléty i Zénónovi z Eleje?

2. Paradoxy a filosofie jazyka: Waismannova terapeutická metoda

Přelom století, jenž je ve znamení paradoxu, přináší ve filosofii tzv. „obrat k jazyku“ či, jak říká Quine (1960, 271), „sémantický vzestup“ (*semantic ascent*). Tento přístup nabízí společné řešení všech zmíněných paradoxů, a filosofických problémů obecně, v podobě vyjasňování povahy jazyka, popřípadě jeho purifikace.

Zaměříme se zde konkrétně na ne příliš známou filosofii jazyka Friedricha Waismanna, a to z následujících důvodů: 1) Waismann ve svém díle nápaditým způsobem prezentuje, spojuje a rozvíjí dvě klíčové tradice analytické filosofie – odkaz Vídeňského kroužku a myšlenky Wittgensteinovy. 2) V pozdějším Waismannově díle se originálně propojuje filosofie vědy s oxfordským způsobem filosofování akcentujícím přirozený jazyk. 3) Waismann nezůstává u pouhé logicko-gramatické analýzy jazyka a nabízí živoucí a pozitivní vizi filosofie, jež je založená na *svobodě* a *vhledu* a slouží nejen jako terapie zdánlivě neřešitelných intelektuálních problémů, ale přináší i nové poznání.

Při výkladu se budeme nejprve držet souboru textů souvisejících s projektem *Logik, Sprache, Philosophie*, v jehož rámci Waismann, za Wittgen-

¹² Pomineme-li Yablův paradox, jenž má být údajně bez autoreference, neboť každá věta v nekonečné řadě vět tvrdí, že věty následující (tedy nikoliv ona sama) jsou nepravdivé (viz Yablo 1993).

steinovy asistence a Schlickovy patronace, systematicky interpretuje Wittgensteinovy myšlenky. (Jedná se o Waismann (1965) a Waismann (2003) korespondující s uvedeným zdůvodněním 1) a 2).) Dále budeme čerpat z Waismannova (1956) duchovního testamentu s názvem *How I See Philosophy*. (V tomto textu nacházíme oporu pro důvody 2) a 3).¹³

Pomocí metody, již Waismann (2003, 277-311) nazývá „naši“ (*unsere Methode*) a míní tím kromě sebe též Wittgensteina a Schlicka, se příčina tradičních filosofických problémů a *insolubilit* odhaluje v pojmových konfúzích a zavádějících jazykových analogiích. Namísto hledání odpovědí na tajuplné metafyzické otázky se zkoumá logika a gramatika formulací těchto otázek. Gramatika je chápána jako soubor pravidel, podle kterých se výrazy používají a jež je třeba neustále vyjasňovat. Pomocí příkladů se poukazuje na odlišná užití téhož výrazu, která představují rozdílné významy daného výrazu v různých jazykových hrách. Problémy a paradoxy se řeší tak, že se rozpustí projasněním jejich formulace anebo se nenechají vůbec vyvstat, neboť se jedna vyjadřovací forma nahradí jinou.

Waismann (1965, 41-43) tak kupříkladu analyzuje Augustinovu otázku „Jak je možné měřit čas, který se skládá z minulosti, přítomnosti a budoucnosti?“ Augustin je znepokojen tím, že časový interval nelze naměřit v minulosti, protože minulost zde již není, ani v budoucnosti, která tu ještě není, a přítomnost je pouhým mžikem (bodem). Na první pohled se nám zdá, že otázka naráží na technické obtíže, které jsou podobné například situaci, kdy chceme změřit šířku obrazu, který je vysoko na stěně, a nemáme žebřík. Nebo si představujeme pásku, jež se kolem nás nepřetržitě vine, a my nejsme s to ji změřit přiložením pravítka, protože jeden její konec nás již minul a druhý ještě nedorazil. Příliš nám nepomáhá, ani když se soustředíme na měření času pomocí hodinového stroje: jak si můžeme být jisti, že minuty, které jsou hodinami odměřovány dnes, trvají stejně dlouho jako minuty odměřené včera? Je přeci nemožné vzít minulý časový interval a přiložit jej k přítomnému, abychom porovnali jejich délku.

Waismann ukazuje, že problém vzniká pouze tím, že se necháváme svést analogií a uvízneme v představě, že měření času je stejné jako měření prostorových objektů, k nimž přikládáme měřítko (metr), jež můžeme přenášet z místa na místo. Pokoušíme se měření času a prostoru spojit do stejného

¹³ V této studii šedesátiletý Waismann odpovídá na otázku editora *Contemporary British Philosophy* H. D. Lewise „Co je filosofie?“. Dále odkazujeme k českému překladu J. Fialy.

systému a jsme svedeni nejednoznačností slov, jako jsou „měření“, „stejný“, „dlouhý“. K vyjasnění je třeba osvobodit se ze „zakletí“ otázky „Jsou dva časové intervaly stejně dlouhé?“ tím, že uvážíme význam výrazu „stejně dlouhý“ zvlášť v prostorovém a zvlášť v temporálním kontextu (zde např. kmit kyvadla konvencí stanovíme jako jednotku trvání). Pokud si tento rozdíl připustíme, nebudeme mít dále potřebu Augustinovu otázku klást ani zodpovídat.

Jako k problémům jazyka Waismann (1965, 88-90) rovněž přistupuje i ke kontradikcím množinovým a paradoxu lháře. Russellovo řešení v podobě teorie typů považuje za důležitý milník v dějinách filosofie, neboť se zde zřejmě poprvé ukazuje, že nestačí rozlišovat mezi „pravdivým“ a „nepravdivým“, ale je třeba též brát v potaz distinkci mezi „ne/pravdivým“ a „bezesmyslným“. Patříčným řešením paradoxů není snaha odpovídat na ně, ale vůbec je nenechat vyvstat tím, že přesně vymezíme významy nejasných termínů tak, jak to udělal Russell v případě výrazu „vše“. Teorii typů ve Waismannově pojetí můžeme interpretovat jako soubor gramatických pravidel, která nám zabráňují neuváženě seskupovat do *jedné* třídy objekty, které jsou zcela odlišného logického typu, nebo vypovídat propozicí daného řádu o *všech* propozicích stejného řádu.

Logicko-gramatická analýza funguje i jako lék na aporie Zénónovy. Waismann rozebírá tu, v níž nemůže dlouhonohý Achilles *nikdy* předhonit želvu. Pokud totiž platí, že má želva náskok, Achillovi, byť běží dvakrát rychleji než ona, bude trvat nějaký čas, řekněme půl minuty, než počáteční vzdálenost k želvě překoná. Během této doby se však želva stihne odplazit o polovinu svého původního náskoku. Aby mohl Achilles uběhnout zbývající vzdálenost, potřebuje čtvrt minuty, již však želva využije k tomu, aby se znovu posunula. I když se tento proces opakuje jakkoliv dlouho, náskok se pokaždé zkracuje, ale nikdy zcela nezmizí.

Waismann (1965, 87) ve své analýze této aporie nejprve ukazuje, že předpokládat chybu pouze v ignorování faktu, že nekonečná řada zlomků $1/2 + 1/4 + 1/8 + 1/16 + \dots$ má konečný součet 1, je oprávněné, ale nestačí to k odstranění našeho dojmu, že náskok želvy je sice čím dál tím menší, ale *nikdy* nezmizí úplně. Je třeba totiž zvážit následující představu: Trvání minuty lze rozdělit na polovinu, tu pak na další polovinu a znovu až do nekonečna, resp. než uběhne minuta, musí nejprve uběhnout její polovina, před tím její čtvrtina, osmina atd. Minuta tak nemůže *nikdy* skončit. A právě zde Waismann odhaluje chybu spočívající v konfúzi dvou odlišných smyslů výrazu „nikdy“ – časového a matematického, jenž je atemporální. Následují

příklady použití slova „nikdy“, které přehledně ukazují původně nezřetelný rozdíl obou smyslů. („Posloupnost *nikdy* nekončí.“ – číselná řada nemá poslední člen; „*Nikdy* už to neudělám.“ – do konce svých dnů.)

Avšak Waismann se nespokojuje pouze s Wittgensteinovým pojetím filosofie jako „boje proti zakletí, v němž nás rozum drží prostředky naší řeči“ (Wittgenstein 1953, §109, viz též §115 a §119). Nejde mu pouze o vyjasňování myšlenek či správné používání jazyka. Nejpodstatnějším rysem filosofie je pro něj *vhled* či *vidění* (*Einsicht, insight*), které jsou základem poznání i tvůrčí práce: „Nikoliv objasnění, *vhled* je cílem filosofie.“¹⁴ Rozhodující je nový způsob vidění, jenž prolamuje krunýře konvence a tradice, rozlamuje pouta, která nás činí slepými vůči zděděným předpojetím, a jde ruku v ruce s vůlí přeměnit celou intelektuální scénu (srov. Waismann [1956] 2000/2002, 23). Je příznačné, že neexistuje ani žádná metoda ani návod, jak se dobrat nového aspektu, který je často jádrem objevu, či jak nahlédnout struktury nového systému ve starém. Waismann pouze konstatuje: „To, že něco může být viděno novým způsobem, je vidět, až když je to vidět tímto způsobem“ (Waismann [1956] 2000/2002, 28).

Vidění nelze definovat, lze je pouze demonstrovat na jednotlivých případech. Pro Waismanna tak kupříkladu Shefferova funkce $(p|q)$ není pouhým zavedením nového symbolu, ale objevem. Scheffer *uviděl*, že všechny formule, které jsou složeny ze součtu dvou negací, mají společnou strukturu, a tudíž je možné celý kalkul založit na jediné funkci $(p|q =_{\text{def}} \sim p \vee \sim q)$, již lze vyjádřit obě funkce základní, tj. negací $(\sim p \leftrightarrow p|p)$ a disjunkci $(p \vee q \leftrightarrow (p|p)|(q|q))$.

Filosofie na rozdíl od vědy nemá podle Waismanna ([1956] 2000/2002, 21–22) žádné přinucující argumenty ani tvrzení, která lze dokázat či vyvrátit. Ve filosofii žádné důkazy neexistují a je příznačné, že to nelze dokázat. Nemá zde místo „vyhrožování ani klackem logiky ani klackem jazyka“. Nejmocnější vědecké argumenty, jakými jsou nekonečný regres a *reductio ad absurdum*, nemají ve filosofii „přinucující moc“ a nemohou končit *quod erat demonstrandum*. Pouze poukazují na nějaký uzel v myšlení. Ve filosofii jsou mnohem přesvědčivější obratně uspořádané příklady.

Filosofické tázání jde proti proudu stávajícího myšlení i způsobu užívání jazyka, neboť nové vědění se nejprve prosazuje skrze pojmy vědění aktuálního. Filosofie se pokouší „rozmrazit návyky myšlení“ a nahradit je méně tu-

¹⁴ „Nicht Klarwerden, Einsicht ist das Ziel der Philosophie.“ – Aforismus z roku 1948 z *Waismann-Nachlass* uložené v Bodleian Library, Oxford.

hými a omezujícími. Ty však mohou časem opět ztvrdnout a překážet pokroku aneb, jak upozorňuje Waismann ([1956] 2000/2002, 25), „včerejší osvoboditel se může změnit v zítřejšího tyрана.“

Na rozdíl od logiky, jež nás omezuje, filosofie nám ponechává svobodu. Filosofická argumentace neodvozuje z premis, ale opírá se o souhlas nasloučající strany. Ve filosofické diskusi, podobně jako v psychoanalýze, jsme vedeni krok za krokem k vidění věcí novým způsobem. Tato terapeutická změna našeho úhlu pohledu na věc, například v podobě nového způsobu tázání, se děje s naším spontánním souhlasem. Naše rozhodování zůstává vždy svobodné, což Waismann vyjadřuje parafrází Cantorova výroku o matematice: „Podstata filosofie spočívá v její svobodě“ (Waismann [1956] 2000/2002, 11).

Waismannova koncepce filosofie je vlastně terapeutickou metodou, která nám umožňuje diagnostikovat zdroj filosofických problémů a paradoxů v neuvědomovaných analogiích a pojmových strukturách. Léčba je pak zaměřena individuálně a spočívá v nabídnutí alternativních a nových analogií a konceptů. Právě tohoto faktu si všímá Baker (2003), když ukazuje, jak zdánlivě nekonzistentní pilíře Waismannovy vize filosofie, totiž akcentování *vidění* a *svobody* na jedné straně a orientace na zkoumání gramatiky jazyka na straně druhé, drží pohromadě a doplňují se. Baker (2003, 172) Waismannovu metodu popisuje jako druh homeopatie, jež se „pokouší obrazy působící těžkosti léčit obrazy jinými“. Aneb jak konstatuje sám Waismann ([1956] 2000/2002, 60): „Stejně jako analogie způsobují filosofické problémy, tak jsou analogie užitečné k odčarování filosofických problémů.“

3. Autoreference jako esence jazyka: *similia similibus curantur*

Pokusme se nyní Waismannovu homeopatickou metodu v obecnější míře aplikovat na paradoxy, jimž jsme se věnovali v 1. části. Zároveň sledujme, zda získáme i nový *pohled* na to, co máme takřikajíc neustále před očima a pomocí čeho samo naše *vidění* formulujeme – na náš jazyk.

Základní princip homeopatie, podle kterého substance, jež vyvolává neblahé symptomy u zdravého člověka, léčí tytéž symptomy u nemocného, se tradičně shrnuje heslem *Similia similibus curantur*, jež lze do češtiny přeložit jako „podobné se léčí podobným“.¹⁵ Pokud tento princip přijmeme, pak

¹⁵ Než si tento princip za svůj vzal zakladatel moderní homeopatie, lipský lékař a chemik, Samuel Hahnemann (1755 – 1843), byl inspirací i pro renesanční alchymisty, nej-

můžeme antinomie, které jsou většinou nahlíženy jako patologické jevy, léčit stejnou „substancí“, jež je vyvolává a již jsme společně s Russellem diagnostikovali jako sebe-odkazování a reflexivitu. Jinými slovy (sic), autoreference přináší úlevu od paradoxní závratí v podobě popisování rozličných sémantických, syntaktických a pragmatických aspektů přirozených jazyků, definování axiomů a odvozovacích pravidel formálních systémů nebo nahrazování stávajících popisů a definic popisy a definicemi novými. Formulujeme tedy první tezi, již zde chceme hájit, následovně: Autoreference v jazyce vyvolává paradoxní rozpornost a sebe-popírání, avšak zároveň je prostředkem k jejich objasnění a utišení.

Autoreference, jež se někdy demonstruje diagonální strukturou, jak jsme viděli výše například u Richardovy kontradikce, hraje klíčovou roli při formulaci důkazů, které odhalují „negativní“ povahu vztahu jazyka a poznání: *ne*definovatelnost pravdy (Tarski 1944), *ne*úplnost aritmetiky (Gödel 1931) či *nerozhodnutelnost* kalkulu (Turing 1936). Zdá se, jako kdyby autoreference oživovala a umocňovala negaci: „Nikdy *ne*říkej „nikdy!““, „Tato věta je *ne*pravdivá“, „Tato věta je *nedokazatelná*“, „Tato věta *ne*referuje k sobě samé“, „Být predikátem, který *nemůže* být predikován sám o sobě“... Není tedy divu, že Poincaré s Russellem její špatnou pověst stvrdili aluzí na hanlivý latinský cejch *circulus vitiosus*.

Avšak jakákoliv snaha o léčbu paradoxů eliminací autoreference, např. formou hierarchizace logických typů (Russell 1908) či metajazyků (Tarski 1944), metodou fixpointů (Kripke 1975), kontextualizací (Parsons 1974) či dialetheismem (Priest 1984), je vždy realizována za její pomoci a jejím prostřednictvím. Totiž jednoduše tak, že se v jazyce vztahujeme k jazyku. Stejným způsobem, jaký jsme *viděli* ve 2. části na příkladu Waismannovy filosofie jazyka, v jejímž rámci jsou postupy a výsledky logicko-gramatických analýz paradoxů, jakožto jevy jazyka, opět formulovány v jazyce a problematická obrazná vyjádření jsou nahrazována zase jen jinými obraznými vyjádřeními a analogiemi.

A i když se pokoušíme v nějakém metajazyce stanovit syntaktická a sémantická pravidla pro daný objektový „sémanticky otevřený“ jazyk, nedaří se nám prakticky tyto jazyky od sebe zcela oddělit, aniž bychom tím neztratili smysluplnost jejich distinkce. Jinak řečeno, obecný pojem „jazyka v pozadí“, který koncepcí hierarchie jazyků-objektů a metajazyků předpokládá, není

známější pro vojenského ranhojiče Theophrasta Bombasta von Hohenheima – Paracelsa (1493 – 1541).

nějakým abstraktním ideálem za horizontem nekonečna, nýbrž je inherentní celé této potenciálně nekonečné hierarchii. Vzpomeňme v této souvislosti na analogický argument z 1. části, který byl zaměřen proti Ramseyovu dělení paradoxů, jež předpokládá izolovanost formálních jazyků od přirozených, přičemž ji zároveň popírá prostým faktem vlastní formulovatelnosti.

Právě tento všeprostopující jazyk, resp. jazyk obecně, používá tzv. „mstivý“ lhář, aby demonstroval hroživou sílu autoreference prostřednictvím věty, jež o sobě tvrdí, že je nepravdivá na všech metajazykových úrovních. A opět v tomto jazyce lze mstivého lháře odmítnout s tím, že nedokáže rozpažit a obejmout nekonečno. Anebo v něm můžeme Tarskemu položit otázku „Jaké meta-úrovně je samotná formulace hierarchie metajazyků?“ a zároveň diskutovat o její smysluplnosti. Celý obrat k jazyku a sémantický vzestup lze tudíž chápat jako objeovávání účinků autoreferenčního principu, přičemž ti nejdůslednější filozofové jazyka neváhají s tímto principem experimentovat sami na sobě, nastavovat si zrcadlo a testovat své teorie na těchto teoriích samých. Proto je součástí Waismannovy terapeutické metody předpoklad, že ji lze svobodně nepřijmout. A proto Waismannův učitel v *Tractatu* jednou větou „vyřídí“ Russellův paradox (Wittgenstein 1922, 3.333), aby v jiné větě, předposlední, nabídl všechny věty svého pojednání k odkopnutí jako bezsmyslné (Wittgenstein 1922, 6.54).

Síla autoreference jako principu, který působí obtíže anebo je léčí, je tedy zjevně závislá na našem *svobodném* rozhodnutí, jak autoreferenci budeme *nabližet* a jak s ní budeme zacházet. Filozofická terapie založená na autoreferenci dovoluje paradoxní sebe-popírání jazyka zažehnat, aniž by jazyk musel být v rámci formalizace, reglementace či purifikace zcela umrtven. Autoreferenci můžeme velebit jako živnou půdou „kreativity“ jazyka, jež umožňuje vytvářet potenciálně nekonečné množství vět prostřednictvím konečného počtu znaků. Lze ji společně s Hofstadterem používat jako klíč k symbolickým i fyziologickým dimenzím našich kognitivních procesů a nahlížet na sebe v zrcadlech jazyka jako na „podivné smyčky“ (srov. Hofstadter 2007).

Zdá se, jako by náš dosavadní výklad implicitně zahrnoval kladnou odpověď na otázku: Je smysluplné ptát se „Co je jazyk?“? Přičemž právě expozice filozofie jazyka nás měla zbavit potřeby hledat odpovědi na obecné a závádějící otázky typu „Co je jazyk?“, „Co je čas?“ atd. Je přeci patrné, že slovo „jazyk“ používáme v mnoha nesourodých kontextech a jazykových hrách, mezi nimiž se hledají rodinné podobnosti jen stěží. Proč se tedy upínat na nějaký tajemný „jazyk v pozadí“? Explicitní odpovědi budiž opět odvolání se na princip autoreference, neboť samotná formulace odmítnutí našeho

smyslu pro jazyk *per se* tento smysl paradoxně předpokládá. To nás přivádí k formulaci naší druhé teze: Podstatou jazyka je sebe-odkazování. Ve světle této teze pak můžeme paradoxy *vidět* jako zrcadlení a oslavu nekonečna v jazyce.

4. Závěr

Na základě předchozího výkladu lze formulovat definici: „Jazyk je jakýkoliv systém vztahů (pojmenování, referování atp.), který má potenci vztažovat se sám k sobě, například formou této definice.“ Z výkladu by však mělo být též zřejmé, že právě autoreference jazyka nám umožňuje jeho definici kdykoliv svobodně přeformulovat. Kupříkladu do podoby paradoxu: „Pokud by byl lidský jazyk tak prostý, že bychom mu mohli porozumět, byli bychom sami tak prostí, že bychom mu porozumět nemohli.“¹⁶

Literatura

- BAKER, G. (2003): Friedrich Waismann: A Vision of Philosophy. *Philosophy* 78, 163-179.
- BURALI-FORTI, C. (1897): Una questione sui numeri transfiniti. *Rendiconti del Circolo Matematico di Palermo* 11, 154-164.
- CANTOR, G. (1932): Cantor an Dedekind (28. 7. 1899). In: Zermelo, E. (Ed.): *Gesammelte Abhandlungen mathematischen und philosophischen Inhalts*. Berlin: Springer, 443-447, 451.
- FREGE, G. (1976): *Wissenschaftlicher Briefwechsel*. Hamburg: F. Meiner.
- GÖDEL, K. (1931): Über formal unentscheidbare Sätze der Principia Mathematica und verwandter Systeme I. *Monatshefte für Mathematik und Physik* 38, 173-198.
- GRELLING, K. – NELSON, L. (1908): Bemerkungen zu den Paradoxien von Russell und Burali-Forti. *Abhandlungen der Fries'schen Schule II*, Göttingen, 301-334.
- HOFSTADTER, D. (2007): *I Am a Strange Loop*. New York: Basic Books.
- KÖNIG, J. (1905): Über die Grundlagen der Mengenlehre und das Kontinuumproblem. *Mathematische Annalen* 61, 156-160.
- KRIPKE, S. (1975): Outline of a Theory of Truth. *Journal of Philosophy* 72, 690-716.
- PARSONS, C. (1974): The Liar paradox. *Journal of Philosophical Logic* 3, 381-412.

¹⁶ Jedná se o parafrázi aforismu „If the human brain were so simple that we could understand it, we would be so simple that we couldn't“, který připisuje George E. Pugh svému otci Emersonu M. Pughovi v Pugh (1978, 154).

- POINCARÉ, H. (1906): Les mathématiques et la logique. *Revue de Métaphysique et de Morale* 14, 294-317.
- PRIEST, G. (1984): Logic of Paradox Revisited. *Journal of Philosophical Logic* 13, 153-179.
- PUGH, G. E. (1978): *The Biological Origin of Human Values*. London: Routledge & Kegan Paul.
- QUINE, W. V. O. (1960): *Word and Object*. Cambridge (Mass.): MIT Press.
- RAMSEY, F. P. (1926): The Foundations of Mathematics. *Proceedings of the London Mathematical Society*, 338-384.
- RICHARD, J. (1905): Les principes des mathématique et le problème des ensembles. *Revue générale des sciences pures et appliquées* 16, 541.
- RUSSELL, B. (1903): *The Principles of Mathematics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- RUSSELL, B. (1906): Les paradoxes de la logique. *Revue de Métaphysique et de Morale* 14, 627-650.
- RUSSELL, B. (1908): Mathematical Logic as Based on the Theory of Types. *American Journal of Mathematics* 30, 222-262.
- RUSSELL, B. – WHITEHEAD, A. (1910): *Principia Mathematica I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TARSKI, A. (1944): The Semantic Conception of Truth. *Philosophy and Phenomenological Research* 4, 3, 341-376.
- TURING, A. (1936): On Computable Numbers with an Application to the Entscheidungsproblem. *Proc. London Maths. Soc.* 42, 230-265.
- VAN HEIJENOORT, J. (1967): *From Frege to Gödel: A Source Book in Mathematical Logic, 1879-1931*. Cambridge (Mass): Harvard University Press.
- WAISMANN, F. (1956): How I See Philosophy. In: Lewis, H. D. (ed.): *Contemporary British Philosophy III*. London: Allan & Unwin, 447-490. (Český překlad J. Fialy: Jak vidím filosofii. In: Fiala, J. (2000): *Analytická filosofie: druhá čítanka*. Plzeň: ZČU, 261-276, (I. a II. část.); a in: Fiala, J. (2002): *Analytická filosofie: třetí čítanka*. Plzeň: ZČU, 1-30, (III. až VIII. část.))
- WAISMANN, F. (1965): *The Principles of Linguistic Philosophy*. London – Melbourne – Toronto: Macmillan.
- WAISMANN, F. (2003): *The Voices of Wittgenstein: The Vienna Circle / Ludwig Wittgenstein and Friedrich Waismann*. London: Routledge.
- WITTGENSTEIN, L. (1953): *Philosophical Investigations/Philosophische Untersuchungen*. Oxford: Basil Blackwell.
- WITTGENSTEIN, L. (1922): *Tractatus Logico-Philosophicus*. London: Kegan Paul.
- YABLO, S. (1993): Paradox without Self-Reference. *Analysis* 53, 251-252.
- ZERMELO, E. (1908a): Untersuchungen über die Grundlagen der Mengenlehre I. *Mathematische Annalen* 65, 261-281.
- ZERMELO, E. (1908b): Neuer Beweis für die Möglichkeit einer Wohlordnung. *Mathematische Annalen* 65, 107-128.